

سیری در تاریکی‌های نمایش و ادبیات نمایشی ایران در عصر قاجار

جلد ۳

نهضت آشنایی ایرانیان با «پیر کورنی» در عصر قاجار

و

تراژدی

حکایت رُدگون، خواهر پادشاه پارت

سرود پیر کورنی

ترجمه

خانه‌زاد جان: نثار مرتضی

[ممتازالملک]

حدود ۱۲۹۹ تا ۱۳۰۵ ه.ق

نیایش پورحسن

کتاب کره پخش

سرشناسه	پورحسین، نیایش، ۱۳۶۴ -
عنوان و نام پدیدآور	نهضت آشنایی ایرانیان با پیر کورنی در عصر قاجار / سراردی، علیرضا؛ حمایت زنگون خواهر پادشاه پارت / سروده پیر کورنی / ترجمه میرزاملکی خان [ممتازالملک]؛ نیایش، پورحسین
مشخصات نشر	تهران: کتاب کوله پستی، ۱۳۹۶.
مشخصات ظاهری	۳۶۸ ص: ۱۴/۵ * ۲۱/۵ س.م.
فروست	سیری در تاریکی های نمایش و ادبیات نمایشی ایران در عصر قاجار؛ [ج ۱].
شابک	978-600-461-032-2
وضعیت فهرست نویسی	قیفا
موضوع	کورنی، پیر، ۱۶۰۶ - ۱۶۸۴ م.
موضوع	Corneille, Pierre
موضوع	نمایش -- ایران -- تاریخ -- قرن ۱۳ ق.
موضوع	Theater -- Iran -- History -- 19th century
شناسه افزوده	ممتازالملک، مرتضی، ۱۲۴۳ - ۱۳۰۳.
شناسه افزوده	سیری در تاریکی های نمایش و ادبیات نمایشی ایران در عصر قاجار؛ [ج ۲].
رده بندی کنگره	۲۱۳۹۶ ج ۲/ص ۹/PIR۲۸۴۵
رده بندی دیویی	۵۰۹/۲۸۱
شماره کتابشناسی ملی	۴۷۳۲۲۹۰

کتاب کوله پستی

نهضت آشنایی زنان با «پیر کورنی» در عصر قاجار

تراژدی نیت زدن، خدای پادشاه پارت

سرود پیر کورنی

ترجمه خانه زاد جبار مرتضی [نوازالملک]

نیایش پررحم

شابک: ۲-۰۳۲-۴۶۱-۶۸۰۸

نوبت چاپ: اول-۳۹۶

ویراستار: مینو ابوذر جمهری

طراح جلد: احمد شهبازی

صفحه‌آرا: آتلیه کوله‌پستی

شمارگان: ۵۰۰ نسخه

نشر کتاب کوله‌پستی

تلفن: ۶۶۵۹۴۸۱۰ - ۶۶۱۲۳۹۵۸

پست الکترونیک: Koolehposhti-pub@yahoo.com

وبسایت: www.ketabekoolehposhti.com

اینستاگرام: ketabekoolehposhti

آدرس: تهران، میدان انقلاب، ابتدای خیابان کارگر جنوبی، کوچه مهدیزاده، پلاک ۷، واحد ۱۰۲

کلیه حقوق برای ناشر محفوظ است.

قیمت: ۲۵۰۰۰ تومان

فهرست مطالب

سخنی با خوانندگان..... ۷

دیباچه..... ۲۱

فصل نخست

ایران و «پیر کورنی»..... ۳۱

بخش نخست

بهضت آشنایی ایرانیان با «پیر کورنی» در عصر قاجار..... ۳۳

بخش دوم

«رُدگون» نخستین تراژدی ترجمه شده از «پیر کورنی»..... ۶۹

بخش سوم

نسخه شناسی بر ترجمه تراژدی «رُدگون»، شناسایی مترجم و تاریخ ترجمه..... ۷۷

بخش سوم

نگرشی بر شجره نامه، زندگی نامه، آثار و خدمات..... ۸۵

بخش چهارم

نگرشی بر ترجمه تراژدی «رُدگون»..... ۱۳۳

فهرست منابع و مآخذ..... ۱۴۱

فصل دوم

تحلیل و نگرشی بر تراژدی «رُدگون» سروده «پیر کورنی»..... ۱۵۷

فهرست منابع و مآخذ..... ۲۵۱

فصل سوم

ترجمه حکایت رُدگون خواهر پادشاه پارت..... ۲۵۹

سخنی با خوانندگان

«سیری در تاریکی‌های نمایش و ادبیات نمایشی ایران در عصر قاجار» مجموعه‌ای از جستارهای تازه‌یاب و ناگفته راجع به جریان‌ات مهم و تأثیرگذار نمایشی، مترجمان، نویسندگان، هنرمندان و آثار نمایشی فراموش‌شده از عصر قاجار است که برای نخستین بار به خوانندگان عزیز تقدیم می‌گردد.

این مجموعه به لو کلی یک کتاب مدون راجع به تاریخ نمایش یا تاریخ ادبیات نمایش ایران نیست، بلکه زنجیره‌های از هم گسسته از تاریخ هنرهای نمایشی کشورمان با تأکید بر دوران ناصری، مظفری و سپس عصر مشروطه است که در نوبه خود می‌تواند زنجیره‌های تاریک و فراموش‌شده‌ای را که تا به حال در پژوهش‌های پیشین مطرح نشده و به درستی به بوته شناسایی درنیامده است را معرفی نموده و به برخی از پژوهش‌های سال‌الحاق نماید.

اگرچه مقوله تناثر و نمایش در دوره قاجار با ریشه دوره مورد بحث ما دارای ظاهری به اصطلاح روشن است، اما به صراحت باید اعلان کرد که اطلاعات جامعه پژوهشی ایرانی از این دوره به شدت کم‌رنگ و مختصر است و به همین جهت این دوره مملو از تاریکی، خلأ، نقاط گنگ و مبهم، اشخاص و جریانات فراموش‌شده و در مجموع دچار پرش و نقصان است. از این رو این دوره نیاز به راکاری و جستارهای جدید، پژوهش‌های تازه، کشفیات نو و ارائه اسناد و مدارک تازه دارد که این مجموعه درصدد است گوشه‌ای از این دریای بی‌کران را روشن سازد.

راجع به شیوه نگارش و پژوهش این مجموعه باید گفت که هر مجلد سعی دارد به یکی از جریان‌اتی که در دنیای نمایش عصر قاجار تأثیرگذار واقع شد، بپردازد. این جریان‌ات خواه به صورت تأثیرات یک جریان همانند: «جریان طلعه

نمایشنامه‌نویسی در ایران»، خواه به صورت تأثیرات یک درام‌نویس غربی همانند «مولیر»، «پیر کورنی» یا «الکساندر دوما» در ادبیات نمایشی ایران است، و خواه به نهضت آشنایی ایران با تناتر و ادبیات نمایشی یونان و عثمانی، اتریش و... اشاره می‌کند. در ضمن در هر مجموعه، یک سند ارزشمند یا یک نمایشنامه مربوط به هر جریان معرفی و عرضه می‌شود. غالب نمایشنامه‌های ارائه شده در این مجموعه نیز آثار نازیبا یا غیرقابل دسترس هستند که یا تاکنون در ادبیات نمایشی ایران از آن سخن به میان نرفته و یا اگر هم قبلاً ذکری از آن شده باشد، از اشارات گنگ میرا نیست. از این رو، یاری از مطالب و آثار نمایشی این مجموعه نیز برای نخستین بار به جامانده‌های نمایشی ایران عرضه می‌گردد.

مجلدهایی که در این مجموعه از نظر می‌گذرد، مشتمل بر دو قسم است؛ قسم اول تاریکی‌های ادبیات نمایشی ایران در عصر قاجار؛ و قسم دوم تاریکی‌های نمایش‌های شادی‌آور در عصر قاجار.

راجع به قسم دوم در مجلدهای مربوطه به تفصیل شرح داده خواهد شد. اما در مورد قسم اول باید اذعان نمود که تأکید اصلی نخستین مجلدات این مجموعه بیشتر حول جریانات و آثار فراموش شده از عصر ناصر و مظفری و سپس مشروطه است. این دوره تقریباً از نیمه دوم دهه ۱۲۸۰ ه. ق آغاز شد و تا سال ۱۳۲۴ ه. ق یعنی تاریخ صدور فرمان مشروطه (و حتی مدتی بعد از آن را) دربر می‌گیرد، زیرا در وهله نخست پیدایی و طلوع تناتر و ادبیات نمایشی ایران به شیوه فرنگستان مدیون کوشش‌های اولیه در این عصر است؛ در وهله دوم تا به امروز چنانچه باید، نتوانستیم به سیر تطور منطقی و توالی هنرهای نمایشی در این دوره دست یابیم؛ و در وهله سوم این دوره یکی از مقاطع حساس و تأثیرگذار تاریخ نمایش و ادبیات نمایشی ایران است که شوربختانه به شدت دچار گسست و فراموشی شده است. چنانچه به طور مثال وقتی به معتبرترین کتب تاریخ ادبیات نمایشی و تناتر ایران مراجعه می‌کنیم، درمی‌یابیم که هر وقت از طلوع تناتر و ادبیات نمایشی ایران در

عصر قاجار سخنی به میان رفته است، تنها یا از یکی دو اسم نظیر: «آخوندزاده» و «میرزا آقا تبریزی» به عنوان سردمداران آن یاد شده و یا از میان نویسندگان تأثیرگذار خارجی فقط از آثار «مولیر» سخن به میان رفته است. حال آنکه از جریانات، مسائل و اشخاص دیگر که شاید به همان اندازه و در ابعاد مختلف تأثیرگذار بودند، به ندرت حتی اشاراتی دیده شود. همچنین همین کم‌توجهی و فقدان پژوهش را می‌توان در وضعیت ادبیات نمایشی و تئاتر ایران از دوران ترور «ناصرالدین‌شاه» تا صده فرامان مشروطه که ۱۱ سال پریهاو را در بر می‌گیرد مشاهده نمود. زیرا پیرامون این دوران حساس که پیش‌درآمدی بر شکل‌گیری نهضت مشروطیت در ایران شد تا حال به روشنی کامل در هنرهای نمایشی ایران صورت نگرفته و بدین جهت این دوره تأثیرگذار به‌طور کلی یا حذف گردیده و یا از پرداختن دقیق به آن صرف‌نظر شده است. دال آن هم کاملاً موجه است؛ زیرا که قدما نوشته‌اند و منبع تغذیه‌ای را برای استفادهٔ مسروان خود در جای نگذاشتند.

به هر حال مجلدهای این مجموعه که اکنون آماده‌سازی شده‌اند عبارتند از:

۱. (جلد ۱، الف) جریان طلیعهٔ نمایشنامه‌نویسی در ایران به شیوهٔ فرنگستان (در عصر قاجار) و «طیاتر میرزا سیف‌الدین خان» وزیر مهم خارجه» (تاریخ نگارش ۱۲۸۷-۱۲۹۲ ه.ق). (جلد ۱، ب) جریان طلیعهٔ تئاتر در ایران و «سرگذشت تماشاخانهٔ دارالفنون» (نخستین تماشای شاه ایران به روش فرنگستان).

۲. آشنایی ایرانیان با تئاتر و ادبیات نمایشی عثمانی (در عصر قاجار) و کمندی «محمد چلبی» (تاریخ ترجمه نیمهٔ دوم دههٔ ۱۲۸۰ ه.ق).

۳. نهضت آشنایی ایرانیان با «پیر کورنی» در عصر قاجار و «حکایت زُدگون، خواهر پادشاه پارت» (ترجمه بین سال‌های ۱۲۹۹ تا ۱۳۰۵ ه.ق).

۴. نهضت ترجمهٔ آثار «مولیر» در ایران و نواحی خاورمیانه در عصر

قاجار (از آغاز تا پایان قرن ۱۹ میلادی) و کمندی «مسیو پورسنیاک» (کتابت در سال ۱۳۱۶ ه.ق).

۵. تاریخچه آشنایی ایرانیان با تئاتر و ادبیات نمایشی یونان باستان (از آغاز تا پایان عصر قاجار) و مجلس الکتر از تماشاخانه «سوفوکل» ترجمه «حسینقلی میرزا عمادالسلطنه سالور» (ترجمه به سال ۱۳۱۸ ه.ق).

۶. آشنایی ایرانیان با تئاتر و تماشاخانه‌های اتریش در عصر قاجار و آتشر سوزی تماشاخانه «رینگ» وین به روایت مدارک عصر ناصری (۱۲۹۹ ه.ق).

۷. «عربی‌ها و حبوری» ترجمه «حسینقلی میرزا عمادالسلطنه سالور» (۱۳۳۱ ه.ق).

۸. نهضت «الکساندر دو با» در عصر قاجار در ایران و نمایشنامه «برج نل» ترجمه «عبدالمسین میرزا عمادالسلطنه» (۱۳۲۲ ه.ق).
و مجلدهای دیگری که در ثوابت آماده‌سازی هستند.

* *

اما در باب شیوه نگارش این مجموعه نیز لازم است اشاره‌ای کنم. نخست آنکه در نگارش این مجموعه تا حد زیاد سعی شد که از تحسین جستارهای معدودی از پژوهشگران و تکرار آنچه قدما نوشته‌اند رها شود. زیرا طبیعتاً مطالب نوشته‌شده نیازمند تکرار مکررات نیست. از این رو غالب سالی که در این مجموعه منتشر می‌شود، مبتنی بر کوشش‌های شخصی و حداقل امکان متکی بر اسناد و مدارک معتبر و یا حداقل قابل قبول است که در صورت لزوم اگر تکراری نیز در آن به چشم می‌خورد بی‌گمان یا تصحیح و تکمیل شده و یا نکات تازه‌ای به آن افزوده شده است.

دوم آنکه هرگز از روش برخی از مترجمان امروزی که مسائل مربوط به تحلیل نمایشنامه را از منابع غربی برداشته و به انتهای کتاب‌های خود ضمیمه می‌کنند،

پیروی نکردم. از این رو تحلیل آثار نمایشی هر مجلد، خوب یا بد، ضعیف یا قوی حاصل بررسی و جستارهای نگارنده است.

سوم آنکه در این مجموعه تا حد بضاعت سعی شد که با احترام به خوانندگان مطالبی ارائه گردد که غالباً حاوی نکات تازه‌ای باشد. زیرا خوانندگان روشن ضمیر آشکارا واقف هستند بسیاری از پژوهش‌هایی که در چند دهه اخیر در زمینه تئاتر و ادبیات نمایشی ایران در قالب مقاله و کتب مختلف منتشر می‌شوند یا بیشتر جهت سوانح‌سازی پژوهشی و ارتقاء رتبه دانشگاهی بوده است و یا غالباً از کپی‌برداری و تغییر رسم الخط مطالب چند پیشگام فراتر نمی‌رود. چنانچه اثبات این ادعا را می‌توان در بسیاری از کتب و مقالات تکراری و کم کیفیت نسل دانشگاهی امروز به صراحت مشاهده نمود.

چهارم آنکه تمام تلاش خود را انجام دادم که این مجموعه با حساسیت و وسواس شدید نگارش شود. تا آنجا که بضاعت ناچیز نگارنده اجازه می‌داد، سعی نمودم که از انتخاب نسخ گرفته تا تحلیل آثار، انتخاب منابع و اسناد، مطالب تازه‌ای را به گنجینه ادبیات نمایشی ایران عرضه کنم. یقیناً در این زمینه نقصان‌هایی نیز وجود خواهد داشت که پیشاپیش از این باب، از جامعه خوانندگان عزیز پوزش می‌طلبم.

پنجم آنکه نگاه این مجموعه نگاهی تاریخی و مبتنی بر اسناد است که با روش کتابخانه‌ای و به شیوه توصیفی و تحلیلی نگارش شده است.

ششم آنکه هر مجلد از این مجموعه به طور کلی شامل چند بخش عمده است:

بخش اول معرفی و شناسایی تأثیرات یک جریان خاص نمایشی در عصر قاجار. این جریان گاه به صورت نهضت و جریان شناوری همانند «جریان طلیعه نمایشنامه‌نویسی» در کشور ما است؛ گاه تأثیر مستقیم یک فرد همانند «مولیر»، «پیر کورنی» و «الکساندر دوما» در ادبیات

نمایشی ایران است. گاه تأثیرات یک فرهنگ و کشور همانند یونان و عثمانی و اتریش در تاریخ هنرهای نمایشی کشورمان است.

در بین این افراد بیشترین تمرکز بر روی «مولیر» بنا نهاده شد. زیرا تأثیر افکار و آثار «مولیر» در طلیعهٔ تئاتر و ادبیات نمایشی ایران و حتی عثمانی، روس و ممالک عرب بیش از «پیر کورنی» یا «الکساندر دوما» بوده است. از این رو از «مولیر» در مجلد چهارم و هفتم به تفصیل سخن رانده شده است.

بخش مهم معرفی یک اثر نمایشی تازه‌یاب از دورهٔ ناصری، مظفری و عثمانی عصر مشروطه. این آثار یا همانند نمایشنامه‌های «طیاتر میرزا اسفندیار» این خان وزیر مهمام خارجه، «ردگون»، «مسیو پورسنياک»، «الکتر» و «نسخهٔ نصیر آتش گرفتن تماشاخانهٔ رینگ تئاتر» نسخه‌ای خطی است؛ یا همانند «محمّد حبی» و «برج نل» (تمثیل تیاتر) و «عروسی مجبوری» آثاری چاپ شده می‌باشند.

راجع به آثار خطی در این مجموعه باید گفت که هر کدام از این آثار نسخی منحصر به فردند که غالباً فاقد مناسبه لازم هستند. چنانچه نسخهٔ «طیاتر میرزا سیف‌الدین خان وزیر مهمام خارجه» فاقد نام نمایشنامه‌نویس و تاریخ دقیق نگارش است، تراجی «ردگون» فاقد سال ترجمه و حتی عدم مشخصات دقیقی از مترجم است. نسخهٔ «مسیو پورسنياک» فقط حاوی نام کاتب و تاریخ کتابت است. «تفصیل آتش گرفتن تماشاخانهٔ رینگ تئاتر» نیز فاقد تاریخ دقیق ترجمه است و در بین نسخ خطی تنها «الکتر» است که حاوی نام دقیق اثر، مترجم و تاریخ ترجمه می‌باشد.

در مورد آثار ترجمه‌شده باید گفت که در هیچ‌یک از این نسخ، منبع اصلی ترجمه و زبان ترجمه ذکر نشده است. زیرا در آن زمان چنین کاری

نه در ترجمه متون نمایشی و نه حتی در مثنوی برداری آثار نقاشی اساساً مرسوم نبوده است. هرچند جالب است که گفته شود هر سه نمایشنامه از زبان فرانسه ترجمه شده‌اند.

من باب سه نسخه «محمد چلبی»، «برج نل» (تمثیل تیاترو) و «عروسی مجبوری» باید اشاره کرد که نسخه «محمد چلبی» اصلاً در ایران چاپ نشده است. مترجم و تاریخ دقیق ترجمه آن به قطعیت مشخص نیست و تنها در مقدمه کوتاه سه صفحه‌ای آن به زبان آلمانی، اطلاعاتی مختصر از آن درج شده است. نسخه‌های «برج نل» (تمثیل تیاترو) و «عروسی مجبوری» نیز اگرچه آثاری چاپ شده هستند، اما شوربختانه بر روی سال‌های طولانی همانند سایر نسخ مزبور به محاق فراموشی سپرده شده است.

بخش سوم شناسایی و معرفی نسخه‌ها، مترجمان، کاتبان، زمان انتشار، مسائل مربوط به این آثار از جمله مواردی است که در هر مجلد به تفصیل شرح داده می‌شود.

در این بخش تاریخچه هر اثر و تأثیرات آن در ادبیات نمایشی قاجار مشخص شده است. این تاریخچه گاه مانند قطعه نمایشی «محمد چلبی» سرنوشتی پر فراز و نشیب داشته است، گاه نیز همانند «برج نل» از همان ابتدا تا حدودی مشخص بود.

از میان مترجمان نام پنج مترجم نسخ «ردگون»، «الکتر»، «برج نل» (تمثیل تیاترو)، «تفصیل آتش گرفتن تماشاخانه رینگ تئاتر» و «عروسی مجبوری» مشخص گردید، اما مترجم دو نسخه نمایشی «محمد چلبی» و «مسیو پورسنياک» همچنان در هاله‌ای از ابهام باقی ماند.

راجع به مترجم کم‌دی «مسیو پورسنياک» اگرچه توانستیم نام مترجم را شناسایی کنیم اما سعی نمودیم که کاتب آن را تا حد بضاعت معرفی

نهضت آشنایی ایرانیان با «پیر کورنی» در عصر قاجار

کنیم. شاید در آینده بتوان در بین اسناد تازه‌تر، روابطی میان کاتب نسخه و مترجم پیدا نمود.

نام دو مترجم نسخ دیگر یعنی «عبدالحسین میرزا مؤیدالسلطنه» و «حسینقلی میرزا عمادالسلطنه» از همان ابتدا بر روی نسخه‌های موجود مندرج بود، از این رو صرفاً ضرورت تهیه زندگینامه‌ای مبسوط از آن‌ها احساس می‌شد. زیرا اگرچه راجع به «عمادالسلطنه» سابقاً مطالبی منتشر شده بود، اما از «مؤیدالسلطنه» تاکنون هیچ مطلبی در تذکره‌ها و کتب حاجار مندرج نشده بود.

در بخش دوم مترجم «ردگون» یعنی «مرتضی مترجم» نیز پس از پیگیری‌های بسیار دست آمد که از این نظر مفتخریم که شخصیتی گمنام اما فرهیخته را برای نخستین بار به تاریخ پیدایی ادبیات نمایشی ایران معرفی می‌کنیم.

در ضمن گفتنی است در این بخش به جریانات دیگری نیز اشاره شده است. این جریانات گاه همانند جلد چهارم به تطبیق اقتباس‌های «مسیو پورسنياک» در ادبیات نمایشی ایران پرداخته است و گاه نیز همانند جلد دوم به تأثیرات بینافرهنگی «محمد چلبی» در ادبیات شرق و غرب اشاره دارد.

بخش چهارم در هر مجلد سعی بر این شد که هر اثر نمایشی به تفصیل تحلیل گردد. راجع به این مبحث باید گفت که به جز نمایشنامه «الکتر» از بقیه آثار تاکنون هیچ تحلیل جامع و کاملی در کتب نمایشی ایران عرضه نشده است. از این رو سعی نمودیم که تحلیل نمایش‌های این مبحث را با تکیه بر منابع ایرانی، خارجی و تا آنجا که در حد بضاعت بود ارائه دهیم.

بخش پنجم متون نمایشی غالباً پس از استنساخ و تصحیح مورد

حواشی نویسی قرار گرفتند و توضیحات مربوطه نیز در پانویس هر صفحه درج گردید. راجع به نحوه تصحیح متون باید گفت که هر متن پس از استتساخ، مورد بازبینی قرار گرفت. برخی از واژگان به تعبیر امروزی مصطلح نبود و نیازمند توضیحات بود. برخی از ترجمه‌ها حاوی واژگان فرانسوی، عربی و ترکی بودند که معنای آن‌ها نیز استخراج و در پانویس عرضه شد. برخی از واژگان عبارت بودند از اسامی شهرها، اشخاص، اساطیر و اصطلاحات خاص، که هر کدام نیز به‌طور معمول در پانویس شرح داده شد. برخی از متون در قسمت‌هایی ناخوانا و در قسمت‌هایی غلط‌نویس بودند. توضیحات این مباحث را نیز به‌طور کلی در صفحات مجاریات، بویژه شرح دادیم. برخی از نسخه‌ها همانند «محمد چلبی» نیازمند ملاحظه با آثار اصلی آن یعنی ترکی و فرانسوی بود. برخی از متون همانند «مسیو پورسنیاک» و «ردگون»، «الکتر» و حتی «عروسی مجبوری» با برخی از نسخ فرانسوی و حتی انگلیسی مربوط به دوران حیات مترجم تطبیق داده شد. شرح آن نیز در مجلدات مربوطه درج گردید.

ناگفته نماند که تمامی متون نمایشی ترجمه شده در عصر قاجار فاقد ذکر مراجع کتب اصلی خود هستند. از این روش‌های کتب اصلی تا حد زیادی امکان‌ناپذیر است؛ بدین جهت برخی از متون این مجموعه همانند «کمدی مسیو پورسنیاک» علی‌رغم ترجمه‌ای مطابقت‌دار دارای نواقص فنی زیادی بود که حداقل امکان در تصحیح متن برطرف گردید.

راجع به منابع و مآخذ نگارش این مجموعه باید اذعان نمود که در این مجموعه از چند قسم منابع استفاده شده است. منابع چاپی (کتب و مقالات)، نشریات قدیمی و جدید، منابع چاپ سنگی، منابع خطی و اسناد چاپ نشده، و منابع خارجی.